

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

SHARQ UYG‘ONISH DAVRI MADANIYATI (IX–XII ASRLAR): ILMYIY-NAZARIY

TAHLIL

G‘afurjonov Lochinbek Hikmatjon o‘g‘li

Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

lochinbekgafurjonov@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18704511>

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada IX–XII asrlarda Sharq mamlakatlari, xususan Markaziy Osiyo hududida yuz bergan madaniy yuksalish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sharq uyg‘onish davrining ijtimoiy-siyosiy omillari, ilmiy markazlar shakllanishi, tabiiy va aniq fanlar taraqqiyoti, falsafiy tafakkur, adabiyot hamda san’at rivoji kompleks yondashuv asosida o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, mazkur davr nafaqat mintaqaviy, balki jahon sivilizatsiyasi rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan tarixiy bosqich hisoblanadi.*

***Kalit so‘zlar:** Ikkinchi muallim, sivilizatsiya, allomalar, almagest, Jundishapur akademiyasi, analitik-sintetik metodlar.*

***Аннотация.** В данной статье анализируются процессы культурного подъема, происходившие в IX–XII веках на территории стран Востока, в частности Центральной Азии. В исследовании изучались социально-политические факторы Восточного возрождения, формирование научных центров, развитие естественных и точных наук, философской мысли, литературы и искусства на основе комплексного подхода. Результаты показывают, что этот период является не только региональным, но и историческим этапом, который внес неоценимый вклад в развитие мировой цивилизации.*

***Ключевые слова:** второй учитель, цивилизация, Ученые, Альмагест, академия джундишанпура, аналитико-синтетические методы*

***Annotation.** This article analyzes the processes of cultural upheaval that took place in the territory of the countries of the East, in particular Central Asia, in the 9th–12th centuries. The study was studied on the basis of a comprehensive approach to socio-political factors of the eastern Renaissance, the formation of scientific centers, the development of natural and Exact Sciences, philosophical thinking, literature and the development of art. The results show that this period is not*

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

only a regional, but also a historical stage that has made an invaluable contribution to the development of world civilization.

Keywords: *second teacher, civilization, allomas, almagest, Jundishapur Academy, analytical-synthetic methods.*

IX – XII asrlar Sharq tarixida ilm-fan va madaniyatning yuksalish davri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davr ko‘pincha Sharq uyg‘onish davri yoki Islom renessansi deb ataladi. Mazkur bosqichda Bag‘dod, Buxoro, Samarqand, Xorazm, Marv kabi shaharlarda ilmiy markazlar shakllanib, fan va madaniyatning turli yo‘nalishlarida ulkan yutuqlarga erishildi.

Sharq uyg‘onish davri qadimgi yunon, hind va fors ilmiy merosining chuqur o‘rganilishi hamda qayta talqin qilinishi bilan xarakterlanadi. Tarjima maktablari faoliyati natijasida ilmiy bilimlar tizimlashtirildi va yangi nazariyalar yaratildi. Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi mutafakkirlar jahon ilm-fani rivojiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Sharq uyg‘onish davrida qadimgi yunon, hind va fors ilmiy merosining o‘rni. IX–XII asrlardagi Sharq uyg‘onish davri madaniyati bevosita qadimgi sivilizatsiyalar — yunon, hind va fors ilmiy merosining o‘zlashtirilishi va ijodiy rivojlantirilishi bilan bog‘liqdir. Ushbu davrning o‘ziga xosligi shundaki, Sharq olimlari faqat tarjima bilan cheklanib qolmagan, balki mavjud bilimlarni tanqidiy tahlil qilib, boyitib, yangi ilmiy yo‘nalishlar yaratganlar. Yunon falsafasi va tabiiy fanlari Sharq uyg‘onish davrida muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qildi. Ayniqsa, Aristotel, Platon, Evklid, Ptolemey va Galen asarlari keng o‘rganildi.

- **Falsafa va mantiq:** Aristotelning mantiqiy tizimi Forobiy va Ibn Sino tomonidan chuqur tahlil qilinib, takomillashtirildi. Forobiy “Ikkinchi muallim” (Aristoteldan keyin) degan nom bilan e’tirof etildi.

- **Matematika:** Evklidning “Elementlar” asari asosida geometriya rivojlandi.

- **Astronomiya:** Ptolemeyning “Almagest” asari Sharq astronomlari tomonidan qayta ishlanib, kuzatishlar bilan boyitildi.

- **Tibbiyot:** Galenning anatomiya va fiziologiyaga oid qarashlari Ibn Sino tomonidan tizimlashtirilib, yanada mukammallashtirildi.

Shu tariqa yunon ilmiy an’analari Sharqda yangi bosqichga ko‘tarildi. Hind sivilizatsiyasi matematik va astronomik bilimlar bilan mashhur bo‘lgan. Sharq uyg‘onish davrida ayniqsa hind matematik tizimi katta ta’sir ko‘rsatdi.

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

- **Raqaqlar tizimi:** O‘nlik sanoq tizimi va “nol” tushunchasi hindlardan o‘zlashtirildi. Al-Xorazmiy bu tizimni ilmiy asoslab, Yevropaga yetkazdi.

- **Astronomiya:** Hind astronomik jadvallari Sharq olimlari tomonidan qayta ishlanib, takomillashtirildi.

- **Matematika:** Algebraik hisoblash usullari rivojlanishiga hind matematik an‘analari turtki berdi.

Natijada matematika mustaqil fan sifatida shakllandi va algoritm tushunchasi paydo bo‘ldi. Fors davlatchilik an‘analari, adabiyot va tarixshunoslik Sharq uyg‘onish davrida muhim o‘rin tutdi.

Davlat boshqaruvi: Sosoniylar davrining boshqaruv tizimi va siyosiy tajribasi musulmon Sharqida davom ettirildi. **Adabiyot:** Firdavsiyning “Shohnoma” asari fors madaniy merosining yuksak namunasi bo‘lib, milliy o‘zlik va tarixiy xotirani mustahkamladi. **Ilmiy markazlar:** Jundishapur akademiyasi qadimgi yunon va hind ilmiy an‘analarini birlashtirgan markaz sifatida keyingi taraqqiyotga zamin yaratdi.

Fors madaniyati Sharq uyg‘onish davrida ilm-fan va san‘atning estetik hamda ma‘naviy asoslarini boyitdi. Sharq uyg‘onish davrining eng muhim jihati — turli sivilizatsiyalar ilmiy merosining **sintezidir**. Yunon mantiqi, hind matematikasi va fors madaniy an‘analari o‘zaro uyg‘unlashib, yangi ilmiy maktablar shakllandi.

Bu jarayon natijasida:

- Algebra mustaqil fan sifatida rivojlandi;
- Tibbiyotda kompleks nazariy tizim yaratildi;
- Astronomiyada aniq kuzatuvlarga asoslangan ilmiy metod shakllandi;
- Falsafada aql va vahiy uyg‘unligi konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Tadqiqotning maqsadi – IX–XII asrlardagi Sharq uyg‘onish davri madaniyatining asosiy xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish va uning jahon tamaddunidagi o‘rnini aniqlashdir. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy tahlil, manbashunoslik va analitik-sintetik metodlardan foydalanildi. Tarixiylik metodi orqali davrning ijtimoiy-siyosiy sharoitlari o‘rganildi. Qiyosiy tahlil Sharq va Yevropa uyg‘onish davrlari o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash imkonini berdi. Ilm-fan va din o‘rtasidagi muvozanat (IX–XII asrlar Sharq uyg‘onish davri kontekstida)

Sharq uyg‘onish davrining muhim xususiyatlaridan biri — **ilm-fan va din o‘rtasidagi muvozanatli munosabatning shakllanganligidir**. IX–XII asrlarda ilmiy tafakkur diniy dunyoqarash bilan qarama-qarshi qo‘yilmagan, aksincha, ular o‘zaro uyg‘un holda rivojlangan.

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

Islom ta’limotida ilm olish farz ekani ta’kidlangan. Qur’on va hadis ilmdan foydalanishga, tafakkur qilishga, borliqni o’rganishga da’vat etadi. Shu bois ilmiy izlanish diniy qadriyat sifatida qabul qilindi. Natijada:

- Madrasalar nafaqat diniy, balki dunyoviy fanlar markaziga aylandi;
- Astronomiya, matematika, tibbiyot kabi fanlar diniy ehtiyojlar (taqvim tuzish, qibla aniqlash, meros taqsimoti) bilan bog‘liq holda rivojlandi.

Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi mutafakkirlar diniy aqidalarni inkor etmagan holda, mantiqiy va falsafiy tahlil asosida ilmiy nazariyalar yaratdilar. Ular:

- Aqlni bilishning muhim vositasi deb bildilar;
- Vahiy va aql o‘rtasida zidlik emas, balki uyg‘unlik mavjudligini ta’kidladilar. Masalan, Forobiy “Fozil odamlar shahri” asarida jamiyat boshqaruvida ham diniy-axloqiy, ham aqliy mezonlar muhimligini ko‘rsatadi.. Ilmiy erkinlik va cheklovlar. Sharq uyg‘onish davrida ilmiy tafakkur keng rivojlangan bo‘lsa-da, u to‘liq erkin bo‘lmagan. Ba’zi davrlarda diniy qarashlar bilan zid kelgan falsafiy fikrlar tanqid ostiga olingan. Shunga qaramay, umumiy tarixiy jarayonda ilm-fan diniy muhit doirasida rivojlanish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

Manbashunoslik tahlili asosida allomalar asarlari, tarixiy qo‘lyozmalar hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlar o‘rganildi. Analitik-sintetik metod esa olingan ma’lumotlarni umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarishda qo‘llanildi. IX–XII asrlardagi Sharq uyg‘onish davri madaniyati insoniyat tarixida muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda yaratilgan ilmiy va madaniy meros bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Sharq allomalari tomonidan yaratilgan asarlar jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Beruniy A.R. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: Fan, 1968.
2. Ibn Sino. Tib qonunlari. – Toshkent: Fan, 1981.
3. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 1993.
4. Xorazmiy A. Algebra va al-muqobala. – Toshkent: Fan, 1994.
6. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
7. Botirali ogli, X. A. (2025). Current Problems Of Inclusive Education: Challenges And Perspectives. European International Journal of Pedagogics, 5(06), 26-29.
8. Botirali ogli, X. A. (2023). 4. STEAM pedagogik texnologiyasi: integratsiya orqali o'rganishni kuchaytirish. Innovative technologies in construction Scientific Journal, 1(1).

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

9. Goipova, N. B. Q., & Meliboyeva, Y. E. Q. (2025). Nutq rivojlanishining buzilishlari va ularning sabablari. *Science and Education*, 6(5), 374-381

10. Goipova, N. B. Q., & Tursunaliyeva, M. U. B. Q. (2025). Bolalar nutqida sintaktik mexanizmlarning shakllanishi. *Science and Education*, 6(5), 340-344.